

Evaluatierapport waterschapsverkiezingen Waterschap De Dommel 2004

Boscheweg 56
postadres:
postbus 10001
5280 DA Boxtel
telefoon (0411) 618618
telefax (0411) 618398

mr. A.P.J. van Leengoed

Versie 2.0
28 februari 2005

INHOUDSOPGAVE

1. Samenvatting	3
2. Algemeen	4
2.1 Inleiding	4
2.2 Doelstellingen.....	4
2.3 Regelgeving	5
2.4 Samenwerking waterschappen.....	6
2.5 Standaardisering en controles bestandsopbouw/ kiesregister	6
2.6. Automatiseringsaspecten	6
2.7 Samenstelling stembureau	7
2.8 Interne projectgroep.....	7
2.9 Kosten verkiezingen	8
2.10 Externe ondersteuning.....	8
3. Kandidaatstelling	9
3.1 Resultaat kandidaatstelling	9
3.2 Kiesdistricten.....	9
3.3 Fraude	10
4. Verkiezingen.....	11
4.1 Opkomstpercentage.....	11
4.2 Verhouding poststemmen/ internetstemmen	12
4.3 Onafhankelijke controle van de uitslag	13
4.4 Poststemmen	13
4.5 Voorkomen fraude met stemmen.....	13
4.6 Calamiteiten	14
5. Effectmeting Communicatiecampagne en verkiezingen	15
5.1. Verantwoording onderzoek door Ithaka	15
5.2. Algemene conclusies onderzoek.....	15
5.3. Stemgedrag	16
5.4. Kennis van waterschappen	16
5.5. Oordeel van waterschappen	16
5.6. Kennis van verkiezingen	16
5.7. Oordeel verkiezingen.....	17
6. Nadere bespreking campagneonderdelen	
6.1. Vooraankondiging en verkiezingspakket	18
6.2. Website, debat site en StemWijzer.....	18
6.3. Advertenties en redactionele artikelen in regionale en plaatselijke bladen	19
6.4. Muppy's, posters en aanplakborden gemeenten.....	19
6.5. Aandachtspunten campagneonderdelen 2008.....	20
6.6. Internetstemmen en toekomstige inzet	20
7. Vragen en klachten	22
8. Overzicht aanbevelingen	23
9. Landelijke uniformering	24
10. Bijlagen.....	25
10.1 Resultaten bekendheid verkiezingen, Effectmeting Ithaka InfoVisie Rapportage, dec. '04....	25
10.2 Overzicht resultaat Groslijst stellingen StemWijzer Waterschap De Dommel 2004	25

1. SAMENVATTING

De waterschapsverkiezingen 2004 waren voor Waterschap De Dommel bijzonder omdat - in samenwerking met het Hoogheemraadschap van Rijnland - een project werd gerealiseerd waarbij 683.037 stemgerechtigden via de post of via internet in totaal 878.111 stemmen konden uitbrengen voor het nieuwe algemeen bestuur van Waterschap De Dommel. De mogelijkheid om bij Hoogheemraadschap van Rijnland en Waterschap De Dommel via internet te stemmen was met name zo bijzonder omdat in de hele wereld nog nooit op zo'n grote schaal via internet voor de verkiezing van een openbaar bestuursorgaan kon worden gestemd.

Naast de mogelijkheid om via internet te stemmen was nu ook online uitgebreide informatie over de verkiezingen (verkiezingssite) en de kandidaten (de StemWijzer en een digitaal debat) beschikbaar. Stemmen via internet ging probleemloos. Er hebben zich geen technische storingen voorgedaan. Slechts enkele kiezers meldden problemen te hebben met de startpagina en het invoeren van de codes. Voor het overige kreeg het stembureau enthousiaste reacties. Het internetstemmen voldeed aan de waarborgen die aan een verkiezing worden gesteld, zoals stemgeheim, integriteit, nauwkeurigheid, betrouwbaarheid, transparantie en controleerbaarheid.

De opkomst bij de directe verkiezingen verschilt per categorie van ongeveer 19 procent tot bijna 28 procent en komt gemiddeld op 19,4 procent. Hiermee is de gemiddelde opkomst teleurstellend. Het percentage ligt 5,5 procent lager dan de vorige verkiezing in 1998. 30 procent heeft via internet gestemd. Bij de categorie eigenaren gebouwd stemde zelfs bijna 36 procent via internet. De mogelijkheid om via Internet te stemmen werd als zeer klantvriendelijk ervaren, werkt positief voor het imago van het waterschap, ook al heeft internetstemmen op zich niet geleid tot een substantiële verhoging van de opkomst. Hiermee is het stemmen via internet een geslaagd experiment.

Tijdens de kandidaatstelling is het waterschap geconfronteerd met de vermoedelijke valsheid in geschrifte door vier kandidaten. De valse handtekeningen op het kandidatenformulier zijn gelukkig tijdig ontdekt en niet hersteld, waardoor de kandidaatstelling van bedoelde kandidaten ongeldig werd verklaard. Van de vermoedelijke valsheid in geschrifte is aangifte gedaan bij het Openbaar Ministerie.

Door de communicatiecampagne is de bekendheid van Waterschap De Dommel en de waterschapsverkiezingen enorm toegenomen; de spontane bekendheid van het waterschap is flink toegenomen van 49 % naar 61 %; de bekendheid met de waterschapsverkiezingen is toegenomen van 31 % naar 78 %.

Organisatorisch en technisch waren de verkiezingen een succes. Uitgaande van 898.111 stembiljetten en 683.037 verkiezingspakketten die – vanwege de invoering van 3 kiesdistricten – in 13 varianten moesten worden geproduceerd, is het goed om te constateren dat zich daarbij geen problemen in het verkiezingsproces hebben voor gedaan.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 zijn een aantal aan het project ten grondslag liggende organisatorische aspecten en uitgangspunten nader toegelicht. De hoofdstukken 3 en 4 gaan achtereenvolgens in op het resultaat van de kandidaatstelling en de verkiezingen. In hoofdstuk 5 wordt de effectmeting van de communicatiecampagne en de verkiezingen besproken (het door Ithaka gehouden onderzoek is als bijlage aan deze nota toegevoegd).

In hoofdstuk 6 wordt ingegaan op de ervaring met de verschillende gebruikte campagneonderdelen. Hoofdstuk 7 behandelt vragen en klachten en hoofdstuk 8 sluit af met een aantal aanbevelingen.

2. ALGEMEEN

2.1 Inleiding

Het voorliggende document is het evaluatierapport voor de waterschapsverkiezingen voor Waterschap De Dommel in 2004. Om een goed beeld te krijgen van deze waterschapsverkiezingen wordt, daar waar dat functioneel is, een vergelijking gemaakt met de schriftelijke verkiezingen van 1998.

De waterschapsverkiezing 2004 was bijzonder, omdat in de hele wereld nog nooit op zo'n grote schaal via internet kon worden gestemd voor de verkiezing van een bestuursorgaan als bij het Hoogheemraadschap van Rijnland en Waterschap De Dommel. In 2004 is de kiezer – uitgaande van het vigerende kiesstelsel – klantvriendelijk benaderd en uitgebreid van ondersteunende informatie voorzien. Niet eerder is op zo'n brede schaal internet ingezet voor een verkiezing. Niet alleen kon via internet worden gestemd, ook kon de kiezer een stemadvies krijgen via de StemWijzer. Daarnaast was er een internetdebat over 6 actuele thema's. De kandidaten hadden een eigen pagina op de verkiezingsite www.dommel.nl. Ook in de kandidatenkrant was er ruimte voor de kandidaat om zich te profileren. Bovendien konden de kandidaten via internet een eigen campagneposter maken. Anders dan in 1998 was derhalve gekozen voor een met de verkiezingen geïntegreerde communicatiecampagne.

De voorbereidende werkzaamheden t.b.v. de waterschapsverkiezingen 2004 zijn erg laat opgestart, nl in januari 2004. Deze late start was terug te voeren op het feit dat een aantal voor de organisatie van belang zijnde randvoorwaarden eerst - laat - in het najaar van 2003 bekend waren, te weten:

- besluitvorming kostentoedeling Waterschap De Dommel kwam eerst in najaar 2003 beschikbaar nadat deze besluitvorming in het voorjaar van 2003 nog was geblokkeerd (= basis nieuwe bestuursamenstelling);
- het conceptvoorstel inzake de nieuwe bestuurssamenstelling kwam pas in het najaar van 2003 beschikbaar;
- de provincie heeft eerst eind 2003 laten weten haar medewerking te zullen verlenen aan het mogelijk maken van stemming per internet, waarna eind januari 2004 een concept kiesreglement beschikbaar kwam;
- in Brabant lag de prioriteit primair bij het fusieproces van de waterschappen.

Eind januari 2004 (7 maanden later dan samenwerkingspartner Rijnland) kon derhalve worden gestart met de aanbesteding van een aantal diensten. Deze late start heeft een grote druk op de organisatie en de (wijze van) uitvoering van het project gelegd. Door intensieve samenwerking en extra inzet is deze achterstand van 7 maanden ingelopen en zijn de waterschapsverkiezingen tijdig gehouden en in 2004 afgerond.

2.2 Doelstellingen

In het plan van aanpak zijn de volgende doelstellingen geformuleerd:

- *Een rechtsgeldige verkiezing van het bestuur voor Waterschap De Dommel in november 2004*
- *Een significant hogere opkomst dan in 1998*
- *Verbeteringen van de voorzieningen van kandidaten en kiezers van waterschapsverkiezingen, onder meer door het gebruik van Informatie en Communicatie technologie*
- *Efficiënte inrichting van het uitbrengen en verwerken van stemmen*
- *De bekendheid van Waterschap De Dommel vergroten. Te weinig mensen weten wat het waterschap doet en al helemaal niet wat de verkiezingen zijn.*
- *Voldoende kandidaten per kiesdistrict*
- *Kwalitatief goede kandidaten*

De in 2004 gehouden verkiezingen voor Waterschap De Dommel zijn rechtsgeldig afgesloten. Aangezien er voor enkele categorieën evenveel kandidaten als zetels beschikbaar waren hoefde er réglementair niet te worden gestemd voor de categorie bedrijfsgebouwd in kiesdistrict 1 en voor de categorie ongebouwd in de kiesdistricten 1 en 3. De doelstelling een hogere opkomst dan de vorige keer te bereiken is niet gehaald. De overige doelstellingen "dienstverlening aan kandidaten en kiezers omhoog met behulp van ICT" en "uitbrengen en verwerken van stemmen efficiënter inrichten" zijn wel gehaald. Door de efficiëntere verwerking van de stemmen was de uitslag van de stemming al – op de

sluitingsdag van de stemming – beschikbaar. De daardoor ontstane tijdwinst is benut voor het extra controleren van de uitslag van enkele kandidaten die slechts een klein verschil van stemmen hadden behaald. Dergelijke efficiëntie wordt zeer relevant bij de postale en de elektronische stemopneming van een landelijke waterschapsverkiezing. De - geholpen - bekendheid met Waterschap De Dommel is 97 % en de spontane bekendheid is flink toegenomen van 49 % naar 61%. Het benoemen van de juiste taak blijkt een belangrijk probleem want 28 % kan geen taak noemen en 22 % noemt een verkeerde taak (waterleiding); een belangrijk deel van de burgers weet derhalve niet wat het waterschap doet. De bekendheid met de verkiezingen is gestegen van 31% naar 78% en is derhalve hoog te noemen. Er waren voldoende kandidaten per kiesdistrict, zodat het algemeen bestuur niet tot aanwijzing van ontbrekende kandidaten hoefde over te gaan. Ook de aanwijzing van de kwaliteitszetel door 3 terreinbeherende organisaties gezamenlijk heeft niet tot problemen geleid.

2.3 Regelgeving

Oorspronkelijk was het de bedoeling dat het ministerie van Verkeer en Waterstaat een Algemene Maatregel van Bestuur Waterschapsverkiezingen zou opstellen. Dit is vooralsnog beperkt gebleven tot een model-kiesreglement voor de provincies, omdat eerst de Waterschapswet moest worden aangepast. Voor die aanpassing was onvoldoende tijd beschikbaar. Aan dit model reglement is een hoofdstuk *Stemmen via het internet* toegevoegd. Dankzij de medewerking van de provincie zijn zowel het provinciaal Kiesreglement als de waterschapsreglementen opnieuw aangepast om stemming per internet mogelijk te maken.

Op basis van de in 2004 opgedane ervaring kan m.b.t. de toepasselijke regelgeving het volgende worden opgemerkt:

- Voor het besluit tot het instellen van kiesdistricten geldt geen verkorte beroepsprocedure; dit schept grote risico's voor een tijdige organisatie van de verkiezingen.
- Op basis van Waterschapswet en het provinciaal Kiesreglement (Kr) vinden kandidaatstelling en stemming per kiesdistrict plaats. Desondanks wordt door waterschappen de vraag of de ondersteuners van een kandidaat afkomstig *moeten* zijn uit het kiesdistrict waar de desbetreffende persoon zich kandidaat stelt verschillend beantwoord. Het Kr dient daarover meer duidelijkheid te verschaffen.
- De Waterschapswet geeft geen peildatum voor de toetsing van het aantal personen dat daadwerkelijk als lid van het bestuur van de Kamer van Koophandel voor bedrijfsgebouwd mag stemmen. Dit is lastig omdat bij het op het laatste moment invullen van vacatures in het bestuur van de Kamer een tijdige aanmaak van de stembescheiden in het gedrang komt.
- Het Kr voorziet in de mogelijkheid dat een kandidaat zich voor hetzelfde waterschap meerdere malen kandidaat stelt en vervolgens op een later tijdstip, nl. in het kader van verzuimherstel, alsnog de juiste kandidaatstelling aanwijst. Dit maakt een uitgestelde keuze van categorie en kiesdistrict met ongewenste neveneffecten mogelijk.
- In het reglement zelf is geen titel opgenomen om kandidaten uit te sluiten die in het kader van de kandidaatstelling fraude hebben gepleegd (onreglementair verzamelen van ondersteunende handtekeningen). De wijze van ondersteuning van de kandidaatstelling moet met meer rechtswaARBorgen worden omgeven (kopie paspoort ondersteuner).
- De verhouding tussen enerzijds de dienstverlenende partij (TTPI) die de matching van de schriftelijke en de internetstemming verzorgt en anderzijds het stembureau is vooralsnog geregeld in het reglementair voorgeschreven protocol. Bezien moet worden of die verhouding geen explicietere regeling behoeft.
- De reglementaire termijn tussen de opname van de stemming en de vaststelling van de verkiezingsuitslag is een dag te kort (artikelen 43 jo 53 Kr) en is derhalve niet afgestemd op de in artikel 30 a Wsw jo 74, lid 2 Kr opgenomen beroepstermijn.

Tenslotte wordt opgemerkt dat er in de toepasselijke regelgeving geen faciliterende bepalingen zijn opgenomen ten aanzien van de schrijfwijze van de namen van kandidaten op het stembiljet, het door het waterschap (mogen) screenen van kandidateninformatie, de bevoegdheid van het waterschap om bepaalde kandidateninformatie niet of gewijzigd op te nemen. Het waterschap behelpt zich ten deze door toepassing van met name het gelijkheidsbeginsel. Gelet op het hoge afbreukrisico en de grote kans op procedures is het de vraag of m.b.t. genoemde onderwerpen faciliterende bepalingen in het Kr c.q. de AMvB kunnen/ moeten worden opgenomen.

2.4 Samenwerking waterschappen

Waterschap De Dommel heeft – vanwege het innovatieve karakter van internetstemmen – intensief samengewerkt met het Hoogheemraadschap van Rijnland. Deze samenwerking is prima verlopen. Er was voortdurend overleg tussen beide projectteams en uiteindelijk bleek dat kon worden samengewerkt met gemeenschappelijke externe dienstverleners. Dit heeft voor veel tijdswinst en extra afstemming gezorgd. De samenwerking met de Brabantse waterschappen is ditmaal beperkt gebleven tot informatie-uitwisseling, enkele gemeenschappelijke advertenties en in Oost-Brabant de gezamenlijke keuze voor een verkiezingsmodule en enkele gezamenlijke radiospots op de regionale radio. In een vroegtijdig stadium is door de andere Brabantse waterschappen uitgesproken dat ze geen internetstemmen wilde toepassen, maar alleen poststemmen. Door deze keuze was het uitgangspunt voor De Dommel en de overige waterschappen voor de organisatie van de verkiezing en de communicatie verschillend. Daarom is bijvoorbeeld afgezien van een gezamenlijke communicatiecampagne en het gezamenlijk (Europees) aanbesteden.

2.5 Standaardisering en controles bestandsopbouw/ Kiesregister

In 2004 is een sterk verbeterde bestandsopbouw voor het Kiesregister gerealiseerd door een sterke formalisering en standaardisering van de uitwisseling van gegevens en het inbouwen van controlemomenten in de verkiezingsmodule. Voor de uitwisseling van gegevens is een uitgebreid en strikt "Standaard Uitwisselingsformaat" (STUF) opgesteld. Alle partijen die een rol speelden bij de verkiezing moesten zich daaraan conformeren. Het STUF beschrijft op welke wijze de gegevensbestanden moeten zijn opgebouwd, hoe de gegevensverwerking en – uitwisseling is gestructureerd. Naast het STUF is er – anders dan in 1998 – een protocol Stemming en stemopneming opgesteld. Dit is een reglementaire eis geworden. Door deze formalisering is het stembureau steeds meer voorwaarde scheppend en sturend geworden. Door de eigen gegevensbestanden voor de categorieën gebouwd en ongebouwd te matchen met het GBA bestand kan voor een groot deel worden voorkomen dat verkeerde adressen of overledenen in het kiesregister worden opgenomen. Aangezien het GBA qua registratie van overlijdensgevallen niet verder terug gaat dan 1995 is er geen dekkende registratie voorhanden van personen die voor die datum zijn overleden.

De rechtstreekse aansluiting op de GBA gaf een goede ingang voor zowel de opbouw van het bestand stemgerechtigden voor de categorie Ingezetenen als voor het controleren van de kandidaten m.b.t. het niet ontzet zijn uit het Kiesrecht. De tenaamstelling in het kiesregister voor het stemrecht van de categorieën (on)gebouwd komt overeen met die van de belastingaanslag. Die tenaamstelling is terug te voeren is op een vastgestelde beleidsregel waarin een aanknopingsladder voor de tenaamstelling is opgenomen die ten grondslag ligt aan de - in het GIBS opgenomen - prioriteitentabel. Over deze wijze van tenaamstelling - vaak op naam van de man - zijn veel opmerkingen ontvangen. De bestandsopbouw heeft tot zeer goede resultaten geleid; er zijn nagenoeg geen verkeerde/ ontbrekende adressen in de bestandsopbouw geconstateerd. Ook het geringe aantal - op verzoek van stemgerechtigden - verstrekte duplicaten van 51 op een aantal van 878.111 stemmen geeft aan dat er sprake is van een zeer goede bestandsopbouw. De keuze om voor bedrijfsgebouwd, vanwege het zeer gering aantal stemgerechtigde kiezers (84), uitsluitend schriftelijke stemming te houden en deze niet in de verkiezingsmodule op te nemen bleek uiteindelijk toch risico's op te leveren. Bij de kandidaatstelling en stemming voor bedrijfsgebouwd moest steeds apart de procedure worden belegd en gecontroleerd.

2.6 Automatiseringsaspecten

Bij gelegenheid van deze verkiezingen werden er voor het eerst een aantal internettoepassingen ontwikkeld en geïmplementeerd waardoor vooraf niet direct in beeld was welke automatiseringsaspecten dit met zich meebracht. Voor het internetstemmen zelf zijn er landelijk verspreid een tweetal servers geprepareerd en opgesteld die werden beheerd door Surfnet en konden worden benaderd door het TTPI die met de totale uitslagberekening was belast. Voor de uitslagberekening had het TTPI (Mullpon) zelf apparatuur beschikbaar. Ten behoeve van de registratie van de duplicaten was via de samenwerking met Rijnland een extra beveiligde stand alone PC beschikbaar met een op het internetstemmen afgestemd registratieprogramma. De website van het waterschap, de discussiesite en de verkiezingsmodule draaiden op de eigen server van Waterschap De Dommel, waardoor uitbreiding van de schijfruimte nodig bleek. De kandidatenpagina's die via het digitale stembiljet oproepbaar waren draaiden op extra ingehuurd serverruimte bij BIT. De StemWijzer draaide op een eigen server van IPP. HDA die belast was met de responseverwerking van de schriftelijk ingekomen stemmen beschikte over eigen scanfaciliteiten en programmatuur om resultaten van de responseverwerking in het

door het Stuff voorgeschreven format digitaal aan te kunnen leveren aan het TTPI. De vele automatiseringsaspecten maken het noodzakelijk dat er een ict-expert met projectkennis op afroep beschikbaar is om het project direct faciliterend te ondersteunen, waarbij een frequente interactie met de webmaster nodig is. Dit is een belangrijk aandachtspunt voor een volgende verkiezingen.

2.7 Samenstelling stembureau

Het stembureau bestond uit vijf leden, bestaande uit leden van het dagelijks bestuur waarvan de watergraaf qualitate qua voorzitter was. De drie plaatsvervangend leden waren allen ambtenaar. De taken waren optimaal verdeeld zodat de meer administratief getinte handelingen door de plaatsvervangende leden konden worden verricht en de representatieve taken door de (bestuurs)leden van het stembureau.

Tevens zijn een aantal externe dienstverleners en medewerkers van bepaalde afdelingen formeel aangewezen om het stembureau bijstand te verlenen.

2.8 Interne projectgroep

De projectgroep was samengesteld uit medewerkers van de teams communicatie en bestuurlijk-juridische zaken van de stafafdeling ODB, uit medewerkers van de afdeling Fiscale zaken, een medewerkster van de afdeling ICT. Er werd door de projectgroep wekelijks vergaderd om juridische, bestuurlijke, communicatieve, ict-technische, financiële en logistieke aspecten e.d. op elkaar afgestemd te houden. De werkzaamheden voor het verkiezingsproject moesten bij een aantal projectmedewerkers concurreren met andere reguliere werkzaamheden waardoor de werkdruk behoorlijk opliep. Het projectteam heeft, gelet op de achterstand van 7 maanden op Rijnland en mede gelet op de randvoorwaarden die Internetstemmen met zich meebracht, er voor gekozen om in februari 2005 zo snel mogelijk de aanbestedingstrajecten in gang te zetten. Door een intensieve gecombineerde aanbestedingsprocedure werd een belangrijk deel van de achterstand op Rijnland ingehaald. De projectmedewerkers van Fiscale zaken hebben bij de bestandsopbouw intensief samengewerkt met hun collega's van waterschap Aa en Maas. Het innovatieve karakter van internetstemmen bracht met zich mee dat het lastig bleek om de ict-component vooraf in beeld te hebben en in eigen huis goed belegd te krijgen. In overleg is een en ander opgelost. Het hoge internetgehalte van een aantal projectonderdelen stelde hoge eisen aan de vaardigheden en de beschikbaarheid van de webmaster. Deze heeft internetfaciliteiten in korte tijd ontwikkeld en de communicatieactiviteiten in gang gezet, waardoor bedoelde faciliteiten tijdig beschikbaar waren. In de periode dat de webmaster door omstandigheden niet beschikbaar was is dit door de communicatieafdeling zo goed mogelijk opgevangen. Het projectteam bleek voldoende flexibel - en kreeg ook voldoende ruimte - om de verkiezingen binnen de vele formele wettelijke randvoorwaarden en deadlines te organiseren. Aandachtspunt voor een volgende keer is dat de rol van het dagelijks bestuur als klankbordgroep beter wordt ingestoken en benut en dat een tijdige start van de organisatie van de verkiezingen (1,5 jaar voor de stemming) noodzakelijk is. Een aandachtspunt voor de volgende verkiezingen is tevens dat voor bestandsopbouw, communicatie en projectleiding voldoende ruimte beschikbaar moet worden gesteld om het project tijdig te kunnen organiseren; dit voorkomt zeer hoge werkdruk, extra kosten en realisatie van het zeer hoge afbreukrisico van het verkiezingsproject.

2.9 Kosten verkiezingen

De verkiezingskosten zijn globaal onder te verdelen als volgt:

Overzicht kosten waterschapsverkiezingen Dommel 2004 (post- internetstemmen incl. campagne)	
Bestandsopbouw en advisering + incidentele kosten	92.155,- euro
Ontwikkeling en uitvoering communicatiecampagne	355.078,- euro
Portokosten (vooraankondiging, stempakket, retourenvelop)	374.221,- euro
Drukwerk kandidateninfo, vooraankondiging, stempakket, responseverwerking schriftelijke biljetten	518.546,- euro
subtotaal	1.340.000,- euro
Internetstemmen en geïntegreerde responseverwerking	210.000,- euro
Totaal Dommel	1.550.000,- euro
Totaal Rijnland (Rijnland is groter en heeft meer stemgerechtigden)	2.500.000,- euro

Deze kosten kunnen in 4 jaar worden afgeschreven. De verkiezingskosten van Waterschap De Dommel komen overeen met 1,37 euro per stem. Indien in de toekomst de kosten voor het opzetten van internetstemmen kunnen worden gedeeld met meerdere waterschappen krijgt het aanbieden van internetstemmen financieel technisch een betere uitgangspositie. De aan internetstemmen toerekenbare kosten vallen overigens mee in verhouding tot de kosten van het KOA project (Europese verkiezingen voor niet-ingezetenen Nederlanders, per post, internet of telefoon) waaraan meer dan EUR 3,5 miljoen werd uitgegeven voor de ontwikkeling en uitvoering van de technologie (internet en telefoon).

De verkiezingskosten van 2004 zijn moeilijk vergelijkbaar met die van 1998 omdat toen internet nog helemaal geen enkele rol speelde in het verkiezingsproces, geen uitgebreide campagne met gebiedsgerichte - vooraankondiging en advertentiecampagne was opgezet en evenmin internetstemming werd aangeboden. Ten aanzien van het vergelijken van de verkiezingskosten van De Dommel met die van andere waterschappen maakt het nogal wat uit of genoemde kosten daarin wel/ niet zijn begrepen. Als wordt geabstraheerd van de kosten van internetstemmen en de ontwikkelingskosten van de communicatiecampagne kan de volgende vergelijking voor de kosten van schriftelijke stemming worden opgesteld:

Waterschap	Kosten schriftelijke verkiezingen	Kosten per stem
Stemmen via de gemeente (CBS)	-	2.00 euro per stem
Hoogheemraadschap van Rijnland	2.290.000 euro*	1,76 euro per stem
Waterschap Brabantse Delta	1.450.000 euro	1,67 euro per stem
Waterschap De Dommel	1.200.000 euro	1,37 euro per stem
Waterschap Aa en Maas	861.022 euro**	1,14 euro per stem**

** exclusief kosten vooraankondiging (= 2 x huis-aan-huis krant)

* = voorlopige schatting

2.10 Externe ondersteuning

De brede opzet van het project heeft geleid tot ondersteuning van de volgende 16 externe dienstverleners:

- Logica CMG (verkiezingsmodule); - PPS (begeleiding aanbesteding); - ARA Direct Communicatie (ontwikkeling communicatiestrategie en ontwerp en uitvoering deelproducten); - Moore (drukwerk); - Het Directe Antwoord, HDA (responseverwerking schriftelijke stemmen); - Info Projects (verkiezingssite en D-site); - het Instituut voor Politiek en Publiekrecht IPP (stemwijzer); - TPG Post (logistiek en kosten postbescheiden); - Omroep Brabant (radiospotjes); A2 callcenter (helpdesk kiezers)- Mullpon (technische ontwikkeling, begeleiding en uitvoering van het internetstemmen). Via samenwerkingspartner Rijnland werden tevens ingeschakeld: Surfnet (opzet, beheer extern netwerk en stemservers), - BIT (extra server capaciteit); - Universiteit van Nijmegen (penetratietest); - notaris te Utrecht (depotakten meetgegevensbestanden) en -Ithaka (onderzoek effectmeting campagne).

3. KANDIDAATSTELLING

3.1 Resultaat kandidaatstelling

Van 9 t/m 15 september werd gedurende 5 werkdagen gelegenheid geboden om de kandidaatstellingsformulieren in te leveren. In 1998 was dat enkel op 1 dag mogelijk. 5 werkdagen was aan de ruime kant, maar bood wel de gelegenheid om bij inlevering van de bescheiden een aantal controles te verrichten, waardoor de ingeleverde gegevens - op basis van gedetailleerde werkinstructies - snel verwerkbaar bleken te zijn. Een volgende keer kan met 3 of 4 inleverdagen worden volstaan. Er waren voorafgaand aan de kandidaatstelling meer dan 2000 brochures uitgereikt en een viertal informatieavonden gehouden (3 voor de zomervakantie en 1 daarna). Bij de inlevering van de kandidaatstellingsformulieren werd tevens expliciet aandacht besteed aan inhoudelijke controle van de ingeleverde bescheiden, het logogebruik door kandidaten en het verkrijgen van toestemming voor het gebruik van kandidaatsgegevens op internet en in de kandidatenkrant.

Resultaat kandidaatstelling waterschap De Dommel 2004				
Categorie	Kiesdistrict 1	Kiesdistrict 2	Kiesdistrict 3	Totaal
Ingezetenen	29 (7)*	37 (10)	8 (3)	74 (20)
Eigenaren gebouwd	12 (3)	22 (4)	4 (2)	38 (9)
Eigenaren ongebouwd	2 (2)	3 (2)	2 (2)	7 (6)**
Totaal (directe verkiezingen)	43 (12)	62 (16)	14 (7)	119 (35)
	Kiesdistrict 1		Kiesdistrict 2	I
bedrijfsgebouwd	3 (3)		9 (6)	12 (9)
Totaal direct en indirect				131 (44)**

* De getallen tussen haakjes geven het aantal zetels weer dat beschikbaar is.

** Het vermelde aantal zetels ongebouwd is *exclusief* de kwaliteitszetel die door de terreinbeherende organisaties wordt aangewezen.

Voor de waterschapsverkiezingen 2004 hebben 136 geïnteresseerden zich kandidaat gesteld. Het stembureau heeft besloten dat 131 kandidaatstellingen geldig zijn. Ten opzichte van 1998 betekent dit een stijging van met 7 geldige kandidaten (5,5%). Het aantal mannelijke en vrouwelijke kandidaten bedroeg respectievelijk 112 (85,5 %) en 19 (14,5 %). Ten opzichte van 1998 is het aantal mannelijke kandidaten van 95 naar 112 (18%) gestegen en is het aantal vrouwelijke kandidaten van 29 naar 19 gedaald (ruim 34%). Het feit dat tijdens de informatieavonden van waterschapszijde desgevraagd duidelijk is gecommuniceerd dat er op moet worden gerekend dat de bestuursvergaderingen *overdag* zullen plaatsvinden, heeft tot gevolg gehad dat een aantal potentiële kandidaten zijn afgehaakt.

Een viertal kandidaten heeft op onregelmatige wijze handtekeningen verzameld zodat hun kandidaatstelling ongeldig is verklaard. Eén kandidaat had onvoldoende geldige handtekening verzameld. Hierdoor zijn van de aanvankelijk 136 aangemelde kandidaten er 131 overgebleven.

Aangezien er voor de categorie ongebouwd in kiesdistricten 1 en 3 en voor de categorie bedrijfsgebouwd in kiesdistrict 1 evenveel kandidaten zijn gesteld als dat er zetels beschikbaar waren heeft voor die categorieën in genoemde kiesdistricten geen stemming plaatsgevonden.

Er is - ten opzichte van 1998 - meer gecommuniceerd over de kandidaatstelling. Het waterschap had reeds in april zijn website actief en er zijn informatiepakketten t.b.v. de kandidaatstelling ontwikkeld. Ook in de lokale en regionale dagbaden, de bibliotheken en bij de gemeenten is expliciet aandacht besteed aan de kandidaatstelling.

3.2 Kiesdistricten

Anders dan in 1998 zijn er nu, overeenkomstig de aanbevelingen uit de evaluatie van de vorige verkiezingen, aanmerkelijk minder kiesdistricten ingesteld. In 1998 waren er nog 31 kiesdistricten; nu zijn er 3 samenvallende kiesdistricten voor de categorieën ongebouwd, gebouwd en ingezetenen en 2 aparte kiesdistricten voor bedrijfsgebouwd; derhalve in totaal 5 kiesdistricten.

Het landelijke beeld is dat waterschappen zonder of met een beperkt aantal kiesdistricten werken.

De begrenzing van de kiesdistricten is zo veel mogelijk afgestemd op de huidige begrenzing van de deelstroomgebieden van Waterschap De Dommel en op de grens van het werkgebied van beide be-

trokken kamers van koophandel. De kandidaatstelling en de stemming vindt per kiesdistrict plaats. Kiesdistrict 2 is een relatief groot (16 zetels) kiesdistrict en kiesdistrict 3 is relatief klein (7 zetels). Dit is een gevolg van de keuze om de begrenzing van de deelstroomgebieden zo veel mogelijk aan te houden. De omvang van kiesdistrict 2 heeft er toe geleid dat anders dan was voorzien voor dat kiesdistrict een krant met 12 pagina's moest worden aangemaakt.

Het hanteren van grote kiesdistricten had tot gevolg dat de kiezers binnen het district konden kiezen uit een groter aantal kandidaten die afkomstig zijn uit een groter gebied. Dit geeft enerzijds een ruimere keuzemogelijkheid dan in 1998 doch heeft anderzijds gevolgen voor de (her) kenbaarheid van kandidaten omdat zij uit een groter gebied afkomstig zijn. Ook kwam het voor dat men wilde stemmen op een kandidaat in een ander kiesdistrict dan waarvoor men stemgerechtigd was.

Voor het opstellen van de (elektronische) stembiljetten waren de kiesdistricten een uitkomst, gezien het maximaal aantal kandidaten per categorie (maximum van 37 kandidaten voor Ingezetenen in kiesdistrict 2). Vanwege het feit dat het op een internetstembiljet maximaal ongeveer 47 kandidaten met woonplaatsvermelding kunnen worden opgenomen is het in dat opzicht erg nuttig om - een beperkt aantal - kiesdistricten te hanteren.

3.3 Fraude

Tijdens de kandidaatstelling is gebleken dat een groep personen zich bij een aantal waterschappen zich kandidaat heeft gesteld op basis van vermoedelijk onregelmatig verkregen handtekeningen. Dit heeft tijdens de toch al drukke kandidaatstellingsperiode geleid tot een intensieve controleactie bij inwoners om na te gaan of de op de formulieren geplaatste ondersteunende handtekeningen inderdaad onreglementair waren geplaatst. Dit bleek het geval te zijn zodat de kandidaatstelling van de desbetreffende 4 kandidaten, na afloop van de verzuimherstelperiode, ongeldig werd verklaard. Ook de opgegeven woonplaats van betrokken 4 kandidaten bleek onjuist te zijn opgegeven. Bij de Brabantse waterschappen is de fraude tijdig ontdekt zodat er geen personen op basis van die fraude op het stembiljetrecht gekomen zijn. Elders in Nederland was dat echter wel het geval (Hoogheemraadschap van Rijnland, Delfland e.d.) omdat een aantal waterschappen hun kandidaatstelling al voor het ontdekken van de fraude onherroepelijk hadden vastgesteld. Gelet op dat gevarieerde beeld en de landelijke publiciteit daarover bleek het moeilijk om de Brabantse kiezers duidelijk te maken dat er in Brabant geen personen via fraude op het stembiljet terecht zijn gekomen. Er is aangifte van valsheid in geschrifte gedaan bij het openbaar ministerie. Na constatering van de fraude bleek het ontbreken van een expliciete titel in het Kiesreglement voor het door het stembureau terzijde mogen leggen van een onreglementair ingediende kandidaatstelling een gemis omdat het Kiesreglement wel expliciet de mogelijkheid geeft om het ontbreken van onvoldoende handtekeningen van tot kandidaatstelling bevoegde personen te herstellen. Het weigeren van de mogelijkheid van verzuimherstel aan een fraudeur is op zich alleszins redelijk doch het blijft de vraag of een rechter dat standpunt, gelet op de herstelbaarheid in het kiesreglement, desgevraagd zonder meer zal overnemen. Dit is een aandachtspunt bij het opstellen van de regelgeving voor de volgende verkiezingen.

In het kiesreglement ontbreekt het voorschrift dat ondersteuners een kopie van hun legitimatiebewijs verstrekken. Op deze manier zouden handtekeningen met elkaar kunnen worden vergeleken. Dan is er overigens nog geen zekerheid dat de ondertekening daadwerkelijk door de ondersteuner is gezet. Die zekerheid kan alleen worden bereikt als de ondersteuners persoonlijk naar het stembureau komen om hun handtekening in het bijzijn van een lid van het stembureau of een ambtenaar te zetten. Voor een personenstelsel is een dergelijke methode praktisch niet uitvoerbaar, met 131 kandidaten en bijna 1700 ondersteuners. Dat is net zo onuitvoerbaar als het telefonisch controleren van alle ondersteuners binnen de reglementaire termijn van 5 werkdagen voor de controle. Indien wordt overgegaan op een lijstenstelsel is een betere controle op ondersteuning van de kandidaatstelling mogelijk.

4. VERKIEZINGEN

4.1 Opkomstpercentage

In 2004 is voor wat het opkomstpercentage voor de waterschapsverkiezingen betreft landelijk een dalende tendens waarneembaar (voor de verkiezing van het Europese parlement in juni 2004 is het opkomstpercentage wel gestegen). Voor Waterschap De Dommel is het gemiddelde opkomstpercentage gedaald van 25,48 % naar 19,4 % (bij het Hoogheemraadschap Van Rijnland van 23 procent naar 17 procent). Brabantse waterschappen Aa en Maas en Brabantse Delta hebben - als fusie waterschap - hogere opkomstcijfers gerealiseerd (respectievelijk 26,6 % en 24,6 %).

Opkomstpercentages bestuursverkiezingen Waterschap De Dommel 2004						
		% per kiesdistrict			% per categorie	% totaal
	Categorie	Kiesdistrict 1	Kiesdistrict 2	Kiesdistrict 3		
direct	ongebouwd	nvt	27,8 %	nvt	27,8 % (33,02 %)	19,40 % (25,48 %)
	gebouwd	18,21 %	19,34 %	19,65 %	19,02 % (25,60 %)	
	ingezetenen	18,61 %	19,26 %	21,64 %	19,38 % (25,38 %)	
	totaal	18,52 %	19,39 %	21,07 %		
indirect	Bedrijfsgebouwd	71 %	nvt	nvt	71 %	71 % (77 %)

Uit bovenstaande tabel blijkt dat zowel bij de *indirecte* als de *directe* verkiezingen het percentage met 6 % is afgenomen. Kennelijk heeft de wijze van stemming in dit geval geen enkele invloed gehad op de *afname van* het opkomstpercentage. De opkomst bij *indirecte* verkiezingen is 3,5 maal zo hoog als bij de *directe* verkiezingen. Kiesdistrict 3 heeft anders dan de kiesdistricten 1 en 2 geen grootstedelijk gebied binnen haar grenzen; de gemiddelde opkomst in kiesdistrict 3 is iets hoger dan die van kiesdistricten 1 en 2. Ook bij de traditioneel sterk bij de stemming betrokken categorie ongebouwd komt met een daling van 5,22 % bijna op de gemiddelde daling van 6% uit.

Uit de effectmeting¹ die na sluiting van de stemming is gehouden, komt een lage betrokkenheid bij de waterschapsverkiezingen naar voren. Als voornaamste redenen om niet te stemmen werd genoemd: vergeten; geen tijd; geen interesse; niet weten waar het om gaat; niet belangrijk. De fraude door kandidaten wordt minder vaak genoemd dan deze vijf redenen. Op grond van het onderzoek komt niet duidelijk naar voren dat de landelijke en regionale publiciteit over fraude bij waterschapsverkiezingen er waarschijnlijk gedeeltelijk toe bijgedragen heeft dat een aantal stemgerechtigden geen stem heeft uitgebracht. Het is echter wel aannemelijk dat de fraude het imago van de waterschappen en de waterschapsverkiezingen heeft geschaad. De fraude kan daardoor wel een lagere betrokkenheid bij de waterschapsverkiezing hebben veroorzaakt.

Het personenstelsel is voor het passieve kiesrecht laagdrempelig, maar voor het actieve kiesrecht vormt het een hoge drempel. Een keuze maken in een personenstelsel vergt voor de kiezer een te hoge tijdsinvestering. Veel kiezers geven aan een half uur bezig te zijn met het zoeken van een juiste kandidaat. En dan nog kunnen ze nog geen keuze maken. De aarzeling om te stemmen heeft tevens te maken dat men niet snel geneigd is "zijn stem" zomaar aan iemand te geven. Overwegingen zijn dan "wie is die persoon", "kan ik hem vertrouwen", "hoe kan ik hem of haar de komende jaren volgen". Bij een lijstenstelsel heeft een kiezer ongemerkt al gauw een keuze tussen partijen gemaakt. Het lijkt een kortere tijdsinvestering. Daarnaast is het makkelijker een partij gedurende een bestuursperiode te volgen en bij een volgende verkiezing af te straffen of te belonen met zetelwinst.

Uit onderzoek¹ komt naar voren dat 9 % van degenen die via internet heeft gestemd twijfelde of ze ook hadden gestemd als dat alleen via de post kon. Internetstemmen op zich heeft uitgaande van die constatering bij Waterschap De Dommel geleid tot slechts een verhoging van de opkomst van 9% x 30 % x 19,4 % = 0,52 %. Van de 24 kandidaten die reeds zittend bestuurslid waren zijn er 18 herkozen; 6 zittende leden werden niet herkozen. Er zijn 27 nieuwe leden gekozen. Via stemming zijn 10 van de 19 vrouwen in het algemeen bestuur gekozen, derhalve een percentage van bijna 63 % van de vrouwen (in 1998: 21%). Via stemming zijn 27 van de 105 mannen in het algemeen bestuur gekozen, derhalve een percentage van 26 % (in 1998: 23%). Een aantal van 7 mannen is zonder stemming geko-

¹ Eerste resultaten bekendheid verkiezingen, Ithaka InfoVisie Rapportage, 8 oktober 2004, Leiden.

zen via een situatie van “ een gelijk aantal zetels als aantal beschikbare kandidaten” en 1 man is benoemd via de kwaliteitszetel. Geconcludeerd kan worden dat er een aanmerkelijk verschil is tussen (de ontwikkeling van) de effectiviteit van de campagne van mannen en vrouwen .

4.2 Verhouding poststemmen/ internetstemmen

Bijna 30 procent heeft via internet gestemd (Rijnland 32%). In onderstaande tabel is voor de directe verkiezingen per kiesdistrict de verhouding tussen het aantal uitgebrachte post en internetstemmen aangegeven:

Verhouding tussen uitgebrachte post- / internetstemmen								
categorie	Kiesdistrict 1		Kiesdistrict 2		Kiesdistrict 3		totaal	
	Poststem	Internetstem	Poststem	Internetstem	Poststem	Internetstem	Poststem	Internet
Ongebouwd	nvt	nvt	76,6 %	23,4 %	nvt	nvt	76,6	23,4
Gebouwd	64,4 %	35,6 %	63,5 %	36,5 %	65,3 %	34,7 %	64,1 %	35,9 %
ingezetenen	72,4 %	27,6 %	71,0 %	29,0 %	71,1 %	28,9 %	71,4 %	28,6 %
Totaal	70,5 %	29,5 %	69,2 %	30,8 %	69,6 %	30,4 %	70 %	30 %

Uit de tabel blijkt het volgende:

- de categorie *ongebouwd* zit met gemiddeld 23,4 % internetstemmen 6,6 % *beneden* het gemiddelde internet stemgebruik van 30%;
- de categorie *gebouwd* zit met gemiddeld 35,9 % internetstemmen 5,9 % *boven* het gemiddelde internet stemgebruik van 30%;
- de categorie *Ingezetenen* zit met gemiddeld 28,6 % internetstemmen 1,4 % *beneden* het gemiddelde internet stemgebruik van 30 %;
- het gebruik van internetstemmen is in de verschillende *kiesdistricten* ongeveer gelijk; het grootst gemeten verschil is 1,3 %;
- het gebruik van internetstemmen tussen de verschillende *categorieën* is vrij groot; het gebruik van internetstemmen is bij *ongebouwd* 12,5 % lager dan bij de categorie *gebouwd*.

133 kiezers hebben geprobeerd zowel via post als internet te stemmen. Van deze stemmen is overeenkomstig het Kiesreglement (Kr) alleen de internetstem geldig verklaard. 112 poststemmen zijn ongeldig verklaard omdat de identiteit van de kiezer door de stemgerechtigde op het stembiljet kenbaar was gemaakt.

Vooraf kwam uit een telefonisch onderzoek² naar voor dat ten minste 46 procent een voorkeur had voor internetstemmen boven poststemmen. Het internetpanel gaf aan dat 80 % verwachtte on line te zullen stemmen en dat 60% van dat panel ook on line heeft gestemd. Het daadwerkelijk gemeten percentage van 30 procent is lager dan de voorkeur van het panel en precies gelijk aan de interne verwachtingen. In de Europese aanbesteding voor het drukwerk was namelijk aangegeven dat 30 procent via internet zou stemmen.

Na de verkiezing beoordeelde geen enkele respondent het internetstemmen negatief. 89 Procent vond de methode positief tot zeer positief en 10 procent neutraal. Het systeem scoorde voor gebruiksvriendelijkheid en duidelijkheid zeer positief. Ook anonimiteit, betrouwbaarheid en veiligheid scoorden positief.

² Naar 30% respons, Factsheets 0-meting, Itkaka InfoVisie Rapportage, juni 2004, Leiden.

4.3 Onafhankelijke controle van de uitslag

RIES, het Rijnland Internet Election System, is een openbaar systeem waarvan de gehele werking is gepubliceerd. Ook alle ontvangen stemmen zijn gepubliceerd, inclusief alle verwerkingsgegevens. Dat is uniek. De internetkiezers hadden de mogelijkheid om te controleren of hun stem was opgenomen in de telling. Zij moesten daarvoor codes bewaren die na het stemmen via internet op de computer te zien waren. Ook de Radboud Universiteit Nijmegen heeft op eigen initiatief de gehele uitslag van de verkiezingen gecontroleerd. Daarbij maakten ze gebruik van publieke informatie, namelijk de bestanden die door Waterschap De Dommel voor en na de verkiezingen zijn gepubliceerd. Met eigen ontwikkelde software heeft een medewerker van de universiteit een hertelling gedaan van alle stemmen en die uitslag kwam exact overeen met die van Waterschap De Dommel.

4.4 Poststemmen

Organisatorisch is het poststemmen beter verlopen dan in 1998. De bestandsopbouw was perfect in orde en er was – anders dan de vorige keer – geen extra mailing nodig. Ook de bezorging van de stempakketten op zaterdag 6 november was weliswaar een behoorlijke logistieke operatie, maar is door TPG-post geheel volgens planning uitgevoerd. De drukker heeft met succes een extra actie ondernomen om ook de laatste - in Frankrijk gedrukte - biljetten nog op tijd bij TPG-post aangeleverd te krijgen. In 1998 was dat anders en werd een deel van de pakketten later bezorgd dan afgesproken en ontving het stembureau bovendien slechts 16 uur voor bekendmaking van de uitslag de stemgegevens. Nu waren de stembiljetten twee uur na de sluiting geteld en waren de uitslagcijfers op de dag van de laatste stemming beschikbaar voor het stembureau. Vanwege de hoge eisen - zoals transparantie en controleerbaarheid - die aan het interstemmen werden gesteld, is het stemproces en de stemopneming voor poststemmen verbeterd. Bijvoorbeeld: de ongeldige stembiljetten zijn (elektronisch) gecodeerd waardoor het stembureau tijdens de openbare zitting ongeldige stembiljetten digitaal kon tonen, met de reden van ongeldigheid. Daarnaast is de nauwkeurigheid bij de stemopneming verbeterd door het opnemen van twee coderegels op het stembiljet. De combinatie van poststemmen en internetstemmen is een goede combinatie gebleken. Door het gelijktijdig aanbieden van twee stemmethoden heeft de kiezer een keuzevrijheid, waardoor de kiezer tot op het laatste de voor hem meest geschiktste methode kan kiezen. Uit onderzoek³ komt naar voren dat de kiezer het poststemmen lager waardeert dan het internetstemmen. 58 Procent vond het poststemmen positief tot zeer positief, 37 procent neutraal, 5 procent negatief. In tegenstelling tot het internetstemmen was voor het poststemmen de controleerbaarheid door de kiezer of zijn eigen stem opgenomen is in de voorlopige uitslag (nog) niet reglementair geregeld. Uit onderzoek⁴ van Burger@overheid naar internetstemmen met het prototype van Rijnland Internet Election System (RIES) komt naar voren dat 70% van de respondenten de mogelijkheid om te controleren of een eigen stem opgenomen is in de voorlopige uitslag erg waardeert. In de praktijk is evenwel gebleken dat slechts weinig kiezers daadwerkelijk gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheid om te kunnen controleren of de eigen stem is opgenomen in de voorlopige uitslag. Die controle bleek technisch vrij ingewikkeld waardoor ook een geoefend computergebruiker bijstand nodig had van de door het waterschap daarvoor ingestelde helpdesk. In een toekomstige AMvB Verkiezingen zal genoemde mogelijkheid van uitslagcontrole eventueel opgenomen kunnen worden, zodat zowel de internetstemmen als de poststemmen door de kiezer gecontroleerd kunnen worden.

4.5 Voorkomen fraude met stemmen

Op een aantal plekken in het verkiezingspakket is de waarschuwing opgenomen "Indien u geen gebruik maakt van uw stemrecht, vernietig dan de stemkaart en stembiljetten" en "Vernietig na het internetstemmen deze stemkaart en uw stembiljetten, zodat niemand er misbruik van kan maken." Er zijn bij het stembureau geen gevallen bekend geworden van vermeende fraude. De kiezer is verantwoordelijk voor het zorgvuldig omgaan met zijn stembescheiden en er dus voor te zorgen dat misbruik daarvan wordt voorkomen. Het internetstemsysteem voorkomt tevens een andere vorm van misbruik; het systeem onderkent namelijk of:

- een kiezer zowel via internet als via post zijn stem heeft uitgebracht;

---

³ Eerste resultaten bekendheid verkiezingen, Ithaka InfoVisie Rapportage, 8 oktober 2004, Leiden.

⁴ E-stemmen: laat jij je online stem gelden?, Een kwantitatief onderzoek naar stemmen via internet (prototype RIES), Burger@overheid, juni/juli 2004, Den Haag.

- een kiezer tweemaal schriftelijk gestemd heeft via een illegale kopie van het stembiljet;
  - een kiezer via Internet tweemaal gestemd heeft;
  - een kiezer via zowel gestemd heeft via het originele stembiljet en via een verstrekt duplicaat;
- en voorkomt derhalve het dubbel meetellen van stemmen.

Tijdens de stemperiode is evenals in 1998 weer publiciteit geweest over het - "gebundeld" - deponeren van ongebruikte stembescheiden bij het oud papier. Bij verzorgingshuizen of flatgebouwen zouden relatief eenvoudig via het oud papier stembiljetten geronseld kunnen worden. Het waterschap is tijdens de stemperiode aangesproken op het feit dat burgers onzorgvuldig omgaan met hun schriftelijke stembescheiden. Het verdient aanbeveling om bij de volgende verkiezingen na te gaan of verdergaande maatregelen om misbruik te voorkomen mogelijk zijn. Voorts wordt nog verwezen naar het artikel⁵ over internetstemmen van Hubbers en Jacobs en hoe de door hun voorgestelde verdere optimalisering van het internetstemsysteem kan worden doorgevoerd bij de waterschapsverkiezingen.

4.6 Calamiteiten

Door snel en adequaat optreden is voorkomen dat zich in 2004 een calamiteit bij de verzending van de vooraankondiging heeft voorgedaan. Ongeveer 1 maand voor de verzending bleek dat de ongeadresseerde vooraankondiging door TPG post logistiek was ingepland als één zending ongeadresseerd in plaats van drie verschillende op elk kiesdistrict afgestemde zendingen. TPG heeft het logistieke plan zoveel mogelijk aangepast aan de wensen van het waterschap; uiteindelijk heeft dit tot gevolg gehad dat in enkele gemeenten gelegen in kiesdistrict 1 de vooraankondiging - in strijd met de oorspronkelijke bedoeling - niet een week maar enkele dagen voor de bezorging van het stempakket werd afgeleverd.

Om calamiteiten te voorkomen heeft tevens een controle bij de in Frankrijk gevestigde drukker plaatsgevonden op de juiste aanmaak van de stembescheiden. Een fout/ calamiteit bij de voorbereiding kan grote consequenties hebben voor de rechtsgeldigheid van de verkiezingen en kan leiden tot het opnieuw moeten houden van verkiezingen. Gelukkig heeft een dergelijke situatie zich bij Waterschap De Dommel ditmaal niet voorgedaan. In geval van een calamiteit is het nodig om precies te kunnen zien welke partij in het logistieke proces met welke bestanden heeft gewerkt en moet op een efficiënte manier een herstelbestand kunnen worden aangemaakt met in achtneming van het stemgeheim. Daartoe hebben zowel het waterschap, als het TTPI, als de drukker hun voor de productie van stembescheiden gebruikte gegevensbestanden gedeponneerd bij een notaris te Utrecht.

Een halve dag voordat de stembiljetten werden bezorgd werd ontdekt dat de invoer van gegevens bij de StemWijzer nog een storende fout bevatte waardoor verkeerde antwoorden op het scherm verschenen zouden zijn. Deze storende fout is nog dezelfde dag, dus nog voor het bezorgen van de stembiljetten, verholpen.

---

⁵ Internetstemmen bij de waterschappen: hoe werkt het?, dr. E. Hubbers en Prof. dr. Jacobs, Radboud Universiteit Nijmegen, oktober 2004.

5. EFFECTMETING COMMUNICATIECAMPAGNE EN VERKIEZINGEN

5.1 Verantwoording onderzoek door Ithaka

Aan Ithaka is gevraagd de campagne en de verkiezingen van het Hoogheemraadschap van Rijnland en Waterschap De Dommel door middel van gezamenlijk onderzoek te monitoren. Het onderzoek is gedaan door middel van een kwalitatieve toets van het materiaal, een 0-meting per gebied voorafgaand aan de verkiezingen en een 1-meting per gebied na afloop. Van de kwalitatieve toetsing is een apart rapport met resultaten opgesteld dat in de bijlagen van deze evaluatienota is opgenomen. Op basis van de doelstelling van het onderzoek is gekozen voor online onderzoek door middel van een bestaand internetpanel. ***Aan on line onderzoek kleeft het nadeel dat internetgerelateerde vragen niet zonder meer vertaald kunnen worden naar de hele bevolking. Leden van een on line-panel hebben meestal een meer positieve houding ten aanzin van internet. Daarom is de voorkeur voor internet of schriftelijk stemmen in een apart onderzoek telefonisch uitgevraagd. Een tweede voorbehoud bij een internetpanel is dat deelnemers een meer positieve houding hebben om ergens aan mee te doen. Deze grotere deelnamebereidheid zal ook een positieve vertekening van de resultaten voor deelname aan verkiezingen geven. Omdat het onderzoek vooral de campagne-effecten bedoeld te meten, is voor het meten van de deelnamebereidheid geen alternatieve onderzoeksmethode ontwikkeld.***

In dit hoofdstuk worden de conclusies van het onderzoek samengevat en worden onderdelen van het rapport op hoofdlijnen besproken. Het onderzoeksrapport van Ithaka - met aansprekende grafische presentatie van onderzoeksresultaten - is als bijlage bij dit Evaluatierapport gevoegd.

5.2 Algemene conclusies onderzoek

Conclusie 1

De interesse voor waterschappen is laag. Dit terwijl het belang van de taken en werkzaamheden wel degelijk wordt gezien. Het waterschap wordt eerder gezien als een gesloten, bureaucratische organisatie dan een open lichaam waar invloed op uitgeoefend kan worden. Dit lijkt voor de meeste mensen geen probleem. Men vindt dat de belangen goed tegen elkaar afgewogen worden.

Conclusie 2

Indien de geënquêteerde daarbij wordt geholpen zijn Rijnland en De Dommel bij een grote meerderheid bekend. Hetzelfde geldt voor de taken van de waterschappen. De spontane bekendheid van met name Rijnland is een stuk lager. Ook de spontane bekendheid met taken is laag. Waar Rijnland vooral wordt geassocieerd met sluisen, dijken, polders en dergelijke en met zorg voor het water in het algemeen, wordt De Dommel vooral geassocieerd met de waterleiding en het op peil houden van het water.

Conclusie 3

De bekendheid met de waterschapsverkiezingen is tijdens de campagne fors toegenomen. Ook de naamsbekendheid van De Dommel is gestegen. De uitingen zijn door een groot deel van de doelgroep gezien, ingezien of gelezen. Met name het verkiezingspakket is niet onopgemerkt gebleven, maar ook de vooraankondiging scoort goed. De negatieve publiciteit rond de verkiezingen (fraude) heeft nog wat extra aandacht opgeleverd.

Conclusie 4

De verschillende uitingen worden positief beoordeeld. Ook de onderdelen op internet worden goed beoordeeld. Deze zijn echter niet door veel mensen bezocht, wat wederom duidt op een lage interesse. De mensen die gestemd hebben beoordelen de procedure positief. Het stemmen via internet wordt een stuk positiever gewaardeerd dan het stemmen per post. Dit kan deels komen door het gebruik van het internetpanel, maar bij eerder onderzoek door Rijnland (vorige verkiezingen) was eenzelfde beeld over schriftelijk stemmen het resultaat.

Conclusie 5

Ondanks het hoge bereik van de uitingen en de positieve beoordeling van de procedure, is de opkomst (flink) tegengevallen. Belangrijkste oorzaak hiervan lijkt desinteresse (geen tijd, vergeten en dergelijke). Dit speelt bij jongeren meer dan bij ouderen. De mogelijkheid om via internet te stemmen lijkt weinig 'nieuwe' kiezers over de streep getrokken te hebben. Het zijn vooral kiezers die anders per post gestemd zouden hebben.

5.3 Stemgedrag

In het algemeen zegt 80% altijd of meestal te gaan stemmen. Dit is gelijk aan de opkomst bij de laatste tweede kamer verkiezingen en lijkt met name op die verkiezingen gebaseerd. Voor andere soorten verkiezingen (zoals provincies, gemeenten en waterschappen) ligt de opkomst meestal lager. 50% van de Nederlandse bevolking geeft aan bij voorkeur per post te stemmen, 46% stemt liever online. Ouderen, vrouwen en lager opgeleiden stemmen liever per post. Vooraf geeft zo'n 60% van het panel aan misschien of zeker te gaan stemmen. Uiteindelijk blijkt dat ruim een derde aangeeft daadwerkelijk gestemd te hebben. Dit is beduidend hoger dan de werkelijke opkomst die voor Rijnland gemiddeld 17% en voor De Dommel 19,4% was (zie verantwoording paragraaf 5.1. hiervoor). Ook hier geldt dat het meten van gedrag geen onderzoeksdoel is. Ongeveer 2/3 deel van de stemmers van het online panel heeft volgens het onderzoek gebruik gemaakt van online stemmen; dit blijkt aanmerkelijk hoger te zijn dan het daadwerkelijk gemeten percentage van 30%. Voor beide manieren van stemmen geldt dat gemak een reden van de keuze is. Beide manieren voldoen hieraan. Internet is daarnaast kostenbesparend en snel. Per post heb je alles meteen bij de hand. Een deel van de mensen heeft het idee dat stemmen per computer minder veilig is.

5.4 Kennis van waterschappen

Ruim een kwart kan spontaan geen associaties bij waterschappen noemen. Dit is minimaal gedaald ten opzichte van de 0-meting. Mensen uit het gebied van De Dommel denken aan de waterleiding en het op peil houden van het water. De geholpen bekendheid van Waterschap De Dommel is nagenoeg gelijk gebleven. De spontane bekendheid is flink toegenomen van 49% naar 61%. Een meerderheid van de deelnemers (De Dommel 72%, Rijnland 63%) noemt spontaan één of meer taken. Een deel van de deelnemers kan spontaan geen taken van waterschappen noemen; dit geldt voor Rijnland sterker dan voor De Dommel (37% en 28%). Voor De Dommel geldt voorts dat drinkwater (22%), waterbeheersing (18%) en de zuivering van afvalwater (16%) het meest genoemd worden. Wanneer de taken worden getoond, zijn deze bij een groot deel van de deelnemers toch bekend. Bij De Dommel is een duidelijke stijging te zien voor de taak 'waterkering' (kaden 5%).

5.5 Oordeel waterschappen

Nagenoeg iedereen ziet het belang van de taken en werkzaamheden van waterschappen in. De campagne en verkiezingen hebben hier nauwelijks invloed op gehad. Ondanks dit belang, is slechts een heel klein deel zeer geïnteresseerd in de taken en werkzaamheden. Ruim de helft is hier enigszins in geïnteresseerd en ongeveer een derde deel helemaal niet. Ook hier hebben campagne en verkiezingen geen invloed op gehad. Ouderen (> 50 jaar) vinden de waterschappen belangrijker dan jongeren (< 30 jaar). Zij zijn ook meer geïnteresseerd in de taken en werkzaamheden. Men heeft dus het idee dat het waterschap goed werk doet, maar heeft niet het idee dat men daar zelf invloed op uit kan oefenen. Er bestaat een ietwat gesloten, bureaucratisch, ouderwets beeld van het waterschap. Jongeren (< 30 jaar) hebben vaker geen mening over de op het waterschap betrekking hebbende stellingen. Meer mensen die gestemd hebben zijn het in het gebied van Rijnland met de stelling eens dat het waterschap een organisatie is waar je invloed op kunt uitoefenen dan mensen die niet gestemd hebben. In het gebied van Rijnland vinden mensen met een eigen bedrijf het waterschap minder toegankelijk en meer bureaucratisch. Bij De Dommel doet dit verschil zich niet voor.

5.6 Kennis van verkiezingen

Door de campagne en de verkiezingen is de bekendheid met waterschapsverkiezingen enorm toegenomen. Ruim driekwart weet van het bestaan, terwijl dit ten tijde van de 0-meting voor Rijnland 41% en voor De Dommel 31% was. Mensen die aangeven bekend te zijn met de waterschapsverkiezingen weten over het algemeen ook dat er vanaf 18 jaar gestemd mag worden. De bekendheid met dat gegeven is bij De Dommel iets toegenomen. De mensen die bekend zijn met de verkiezingen blijken spontaan niet veel te weten over de voorwaarden voor kandidaatstelling. Slechts 5% geeft aan op de hoogte te zijn van de voorwaarden waaronder iemand zich kandidaat mag stellen. Als de voorwaarden opgenoemd worden, blijkt dat het geheugen wat op te frissen en geven meer mensen aan ermee bekend te zijn. Voor de meeste kiezers is het duidelijk dat er geen politieke partijen bij de verkiezingen betrokken zijn. In de regio van Waterschap De Dommel weet bijna de helft van de mensen die bekend zijn met de verkiezingen dat iedereen zich verkiesbaar kan stellen. Gevraagd naar communicatie rondom de verkiezingen, herinnert men zich vooral het verkiezingspakket. De mensen uit het gebied

van De Dommel weten zich spontaan meer uitingen te herinneren. Wanneer verschillende manieren van communicatie worden opgenoemd, herinnert men zich de uitingen beter. Het verkiezingspakket en de vooraankondiging zijn het meest bekend. Opvallend is dat in het gebied van De Dommel advertenties en televisie meer herinnerd worden dan bij Rijnland. Kranten en huis-aan-huisbladen worden meer door ouderen (> 50 jaar) genoemd. Dit is niet verwonderlijk omdat deze over het algemeen vaker krant lezen. Uit het onderzoek blijkt dat van de personen die zich de vooraankondiging herinneren, ruim de helft de brief en de folder hebben doorgelezen. Bij Rijnland heeft 20% geen van beide gelezen, voor De Dommel is dit 24%. Gemiddeld geeft men aan bijna de helft van het materiaal doorgelezen te hebben. Het verkiezingspakket wordt door 55% van degenen die het zich herinneren voor minimaal de helft doorgelezen. 45% leest het pakket niet tot nauwelijks. Op internet waren diverse onderdelen beschikbaar die helpen bij het bepalen van de keuze. Van de stemmers heeft 60% van Rijnland en 66% van De Dommel deze onderdelen niet bezocht. De kandidateninformatie en de StemWijzer zijn door een kwart van de stemmers bezocht. Ook hier geldt de kanttekening dat het onderzoek online is uitgevoerd (zie verantwoording paragraaf 5.1.). Slechts een enkele poststemmer heeft de stemwijzer of de kandidateninformatie bezocht (maximaal zes personen). De bezoekers beoordelen de onderdelen die men bezocht heeft wel zeer positief. De StemWijzer wordt vooral gewaardeerd omdat:

- het verschillen tussen kandidaten verduidelijkt.
- wijst op vraagstukken die spelen voor waterschappen.
- helpt bij het bepalen van de keuze voor een kandidaat.

Na het online stemmen zag men een bevestiging/statusoverzicht. Slechts een klein deel heeft dit uitgeprint of de code bewaard. Ruim 80% heeft hier niets mee gedaan.

5.7 Oordeel verkiezingen

De stemmers die via internet hebben gestemd zijn aanmerkelijk positiever over de procedure dan zij die per post hebben gestemd. Onderzoek bij de vorige verkiezingen van Rijnland liet eenzelfde oordeel over schriftelijk stemmen zien, dus de online methode lijkt hier slechts geringe invloed te hebben. De verkiezingen hebben effect. Meer mensen zijn het er na de verkiezingen mee eens dat waterschapsverkiezingen iedereen aangaan. Dat geldt ook voor de stelling dat men stemt, omdat het een democratisch recht is. Na de verkiezingen is men het sterker oneens met de stelling 'ik begrijp niet waarom ik moet stemmen'. Mensen die gestemd hebben zijn het vaker eens met stemmen omdat het een democratisch recht is, vinden vaker dat waterschapsverkiezingen iedereen aangaan en zijn het in meerderheid oneens met de stelling niet te begrijpen waarom men moet stemmen. Uit het onderzoek blijkt dat het stemmen via internet gebruiksvriendelijk, duidelijk, betrouwbaar, anoniem en veilig is. In het gebied van De Dommel is men iets gematigder dan bij Rijnland. Maar liefst 80% geeft aan een eventuele volgende keer weer dezelfde manier van stemmen te kiezen. Slechts 5% van Rijnland en 9% van De Dommel geeft aan dat men per post niet gestemd zou hebben. Hoewel intentie en gedrag vaak verschillen, lijkt de mogelijkheid om via internet te stemmen niet veel nieuwe stemmers over de streep te trekken. Slechts 20% (Rijnland) en 15% (De Dommel) vindt het zeer belangrijk dat men achteraf kan controleren of de stem is meegeteld. De vooraankondiging is begrijpelijk, nuttig en past bij een overheidsinstantie. De kandidatenkrant heeft geholpen bij een goede afweging tussen kandidaten en bevatte relevante informatie, de stellingen hebben geholpen bij het maken van een keuze. Gebruikers van de kandidatenkrant hebben geen duidelijke voorkeur voor stemmen op partijen of op kandidaten. Uit nadere analyse blijkt dat niet stemmers negatiever over de kandidatenkrant zijn. Zij zijn iets positiever over stemmen op partijen. Het zijn ook vooral jongeren die liever op partijen stemmen dan op kandidaten. Het verkiezingspakket is begrijpelijk, duidelijk, nuttig en past bij een overheidsinstantie. Ook vindt men het veel. De Dommel is hier iets gematigder dan Rijnland. Het verkiezingspakket was voor een enkeling reden om niet te gaan stemmen (7% van de niet-stemmers).

6. NADERE BESPREKING CAMPAGNEONDERDELEN

6.1 Vooraankondiging en verkiezingspakket

De vooraankondiging en het verkiezingspakket zijn in een milieuvriendelijke uitstraling uitgevoerd. De verkiezingsmailings zijn licht uitgevoerd en de vooraankondiging is bovendien grotendeels ongeadresseerd verstuurd waardoor een voordeliger posttarief werd bereikt. Uit de effectmeting komt naar voren dat de mailings de meest genoemde communicatiemiddelen waren (verkiezingspakket 54% en vooraankondiging 45%; na het tonen van de afbeelding was dit zelfs respectievelijk 76 % en 70 %). Het maken van een gebiedsgerichte vooraankondiging is arbeidsintensief en relatief kostbaar. De vooraankondiging zou bij een volgende verkiezing kunnen worden beperkt tot een krant waarin bijvoorbeeld de kandidaten c.q. partijen/lijsten worden gepresenteerd. In de verkiezingskrant ontbrak duidelijke informatie over de uitslagdatum, in welke districten/categorieën er geen verkiezingen hoefde te worden gehouden en uitleg over de vraag waarom 1 biljet voor gebouwd en 2 biljetten voor ingezetenen. Aandachtspunten zijn tevens het groeperen van de kandidaten per categorie, de lettergrootte en het verschillende aantal pagina's per kiesdistrict. Belangrijk is om de presentatieruimte voor kandidaten in de krant (40 woorden werd te krap ervaren) af te stemmen met de ruimte die de buurwaterschappen daarvoor bieden; waarbij een goede balans moet worden aangehouden voor de presentatie van enerzijds de kandidaten en anderzijds het waterschap. Aandachtspunt is inperking van hoeveelheid algemene info en hoeveelheid papier in verkiezingspakket. Aandachtspunt is voorts dat verschillende kandidaten van het waterschap verwachten dat zij de kandidateninformatie ten minste op hoofdlijnen screenen. Gedacht zou kunnen worden om de kandidaten te vragen een schriftelijke verklaring van die organisaties over te leggen waarvan de kandidaat in zijn kandidateninformatie ondersteuning claimt. Call center A2 heeft prima gefunctioneerd samen met het verkiezingsteam als back up voor de moeilijke vragen.

6.2 Website, debatsite en StemWijzer

Website

De website was ondanks de late start van het project reeds eind april in de lucht en heeft een belangrijke functie vervuld in het verkiezingsproces en heeft de mogelijkheden van informatieoverdracht aanmerkelijk vergroot. In 1998 werd er bij de verkiezingen nog in het geheel geen gebruik gemaakt van Internet. Er zijn op de website verschillende interactieve toepassingen ingebouwd zoals:

- vooraf aangeven of men van plan was te gaan stemmen
- mogelijkheid om een stemherinnering per e-mail toegestuurd te krijgen
- mogelijkheid om vragen in te dienen (resultaat: 1061 e-mailtjes)
- mogelijkheid om posters te maken (resultaat: veel kandidaten hebben daarvan gebruik gemaakt, maar het zelf maken van de poster via de postermaker bleek vaak lastig en heeft veel oneigenlijke ondersteuning gekost)
- mogelijkheid van stemcontrole (Resultaat: van de om te controleren of de stem is meegeteld is weinig gebruik gemaakt)

Daarnaast is de website natuurlijk gebruikt om in alle fases van het verkiezingsproces informatie te verschaffen. De website is ongeveer 50.720 maal geraadpleegd; dit is bijna 30% van de mensen die een stem heeft uitgebracht. Het gebruik van de website is zeker voor herhaling vatbaar. Het bieden van een kopieerfaciliteit voor posters is voor herhaling vatbaar; het (laten) maken van een poster kan beter bij de kandidaat zelf worden gelegd. Ook kan worden overwogen de kandidaten op de website meer ruimte te geven dan in de kandidatenkrant mogelijk is.

Debatsite

De debatsite bood de mogelijkheid aan de kandidaten en de kiezers om met elkaar in discussie te gaan over en aantal thema's. Om de werking van de debatsite - zijnde een innovatief discussiesysteem - uit te leggen zijn een tweetal informatieavonden georganiseerd. De debatsite was tijdig gereed en heeft technisch goed gefunctioneerd. Op deze site reageerden kandidaten en kiezers op zes prikkelende stellingen/thema's en - dat was niet eerder bij een verkiezing gedaan - konden bijdragen van anderen waarden. Zo ontstond er een rangorde van de meeste interessante bijdragen en de meest actieve kandidaten. Kiezers konden ook hier bekijken welke kandidaten het meest met hun mening overeenkwamen, wat de uiteindelijke keuze voor een kandidaat vergemakkelijkt. Op de site zijn zo'n 1048 personen actief geweest die samen 13.619 handelingen hebben verricht. Dit is 0,62 % van de

mensen die een stem hebben uitgebracht. Bij Rijnland was dat 4.400 personen. Dit waren kandidaten én kiezers. Het waren echter voornamelijk kandidaten die berichten plaatsten en op elkaar reageerden. Het gebruik van de debatsite bij waterschap De Dommel was derhalve relatief laag. Er is geen relatie te leggen tussen succes bij de verkiezingsuitslag en de personen die de debatsite intensief hebben gebruikt. Gelet op het beperkte gebruik van de debatsite en gematigde reacties van een aantal kandidaten daarover wordt aanbevolen om bij de volgende verkiezingen het gebruik van een debatsite achterwege te laten. In totaal zijn er 1304 (Rijnland 1.746) berichten bij de zes discussiethema's geplaatst.

StemWijzer

Bij de verkiezingen is voor het eerst gebruik gemaakt van een StemWijzer. Daarvoor moesten kandidaten een groslijst van ongeveer 60 vragen invullen. Het onafhankelijke IPP (Instituut voor Politiek en Publiekrecht) heeft 20 vragen uitgekozen die daadwerkelijk in de StemWijzer zijn gebruikt. Het gaat daarbij om die vragen die naar het oordeel van IPP het best de verschillen tussen de kandidaten naar voren halen. Bij Waterschap De Dommel is de StemWijzer 6.436 keer geraadpleegd. Bij Rijnland is dat 16.349 keer; bij Brabantse Delta 12.147 en bij Aa en Maas 2.658. Het gebruik van de StemWijzer is een hulpmiddel dat nuttig gebruikt kan worden bij de keuze tussen de kandidaten. Er zijn evenwel een aantal aandachtspunten. Gebruik van de StemWijzer leidt tot de selectie van een kandidaat met de meeste punten. Het kan echter heel goed zijn dat die persoon geen kandidaat is in het kiesdistrict waarvoor de desbetreffende gebruiker van de StemWijzer stemgerechtigd is. Hierop moet beter worden ingespeeld. Aandachtspunt is ook het beter afstemmen van de redactionele wensen van de interne klankbordgroep met het IPP binnen de randvoorwaarden die het IPP weer stelt om tot een evenwichtige StemWijzer te komen. Aandachtspunt is voorts dat expliciete controleafspraken omtrent de juiste invoer van gegevens met het IPP moeten worden gemaakt. Op dit punt is een calamiteit op het laatste moment voorkomen. Onbekend is of het gelijktijdig met de waterschapsverkiezingen hantieren van de StemWijzer voor *De grootste Nederlander* extra of juist minder gebruik is gemaakt van de StemWijzer voor de waterschapsverkiezingen. Via de StemWijzer kon men doorklikken naar de persoonlijke internetpagina's van de kandidaten, waardoor men kon zien welke achtergrond en ervaring zij hadden. Een aantal kiezers gaf aan dat ze rechtstreeks vanuit het stemadvies van de StemWijzer hun stem hadden willen uitbrengen. Nu moest men nog een apart scherm openen om naar internetstemmen.nl te gaan. Het gebruik van de StemWijzer is voor herhaling vatbaar. Via de StemWijzer is tevens een geïntegreerd overzicht beschikbaar met daarin de totaalscore van de antwoorden van de kandidaten gezamenlijk op elke vraag op de groslijst voor de StemWijzer. Dit overzicht levert voor de bestuurspraktijk een goed inzicht op van de mening van de kandidaten over een groot aantal bestuursgevoelige onderwerpen. Dit overzicht is als bijlage bij deze evaluatienota gevoegd.

6.3 Advertenties en redactionele artikelen in regionale dagbladen en in huis-aan-huis bladen

Uit het onderzoek blijkt dat artikelen en advertenties in gelijke mate worden herinnerd en wel door 30%. Het paginagrote artikel in het regionale dagblad en de eigen artikelen van kandidaten hebben duidelijk een herkenbare bijdrage geleverd aan de publiciteit rondom de waterschapsverkiezingen. Advertenties zijn zodanig verspreid over regionale dagbladen en de plaatselijke weekbladen geplaatst dat tijdens de stemperiode regelmatig aandacht voor de verkiezingen werd gevraagd. De advertenties waren themagericht.

6.4 Muppy's, posters en aanplakborden gemeenten

De muppy's zijn enkel beschikbaar in stedelijk gebied van Eindhoven en Tilburg, mits tijdig gereserveerd (jaar van te voren). Attentiepunt is de leesbaarheid van de tekst. In de andere gemeenten bleek het plaatsen van driehoeksborden niet haalbaar; een volgende keer nagaan of dat wel kan worden gerealiseerd. Kandidaten hebben gevraagd of er in de gemeenten aanplakborden beschikbaar zijn. Posters mogen namelijk alleen op daarvoor bestemde aanplakborden c.q. met toestemming van betrokken eigenaar worden opgehangen. Het verdient aanbeveling om in de kandidaatstellingsperiode kandidaten daarover tijdig duidelijkheid te verschaffen. Wellicht zijn de informatieborden bij het inrijden van de gemeentelijke bebouwde kom c.q. reclame bij bushokjes (abri's) ook een haalbare optie.

6.5 Aandachtspunten campagneonderdelen 2008

De betrokkenheid van de burger respectievelijk de kiezer bij het waterschap en het waterschapsbestuur moet blijvend zijn en worden vergroot. De regelmatige inzet van papieren en digitale communi-

catiemiddelen is daarbij van belang. Het communiceren met de burger moet dan ook niet beperkt blijven tot de verkiezingen. Bestuur en ambtenaren moeten permanent werken aan en alert zijn op de maatschappelijke verankering van het waterschap en - waar mogelijk - vergroting van de betrokkenheid van de burger. Geadviseerd wordt om periodiek bij de burgers het waterschap te promoten en aandacht te vragen voor actualiteiten en de website van het waterschap onder de aandacht te brengen. Inmiddels is in dat kader in samenwerking met Deloitte de pilot *Publieke Verantwoording* opgestart om te komen tot een effectieve publieksgerichte verantwoording van het waterschap richting burger. Dit is aanvulling op de plaatselijke projectcommunicatie die nu reeds plaatsvindt.

Een verschil met 1998 is dat er - met uitzondering van radiospotjes - geen gezamenlijke campagne was met de overige Brabantse waterschappen. Mede vanwege verschillende uitgangspunten ten aanzien van de stemmethoden en de inmiddels ontstane tijdsdruk moest worden afgezien van een dergelijke samenwerking. In tegenstelling tot 1998 was er bovendien minder aandacht - met uitzondering van de fraude - van de media, omdat in 1998 het waterschap prominent in beeld was vanwege de hoogwatersituatie die zich toen voordeed. Uit onderzoek blijkt dat de TV spotjes van Omroep Brabant ook in het Dommelgebied uitwerking hebben gehad (22%). Radiospotjes scoren blijkens het onderzoek lager (9 %) dan TV spotjes (22%). Indien (in Brabant) voor de verkiezingen in 2008 wordt gekozen voor dezelfde stemmethoden en op tijd wordt gestart met de organisatie van de verkiezingen zijn de mogelijkheden om in een verkiezingscampagne samen te werken aanmerkelijk groter dan nu het geval is geweest. Daarnaast is er nog een landelijke campagne "Nederland leeft met water". Door aan te sluiten bij de landelijke campagne "Nederland leeft met water" kan de burger en kiezer gericht en niet in overvloed worden geïnformeerd. Dit is een duidelijke les en aanbeveling voor 2008:

- zoek aansluiting bij een bestaande landelijke campagne;
- maak - zo mogelijk - gebruik van de verkiezingsborden van de gemeenten;
- maak gebruik van driehoeksborden en/of Abri's (bushokjes).
- maak meer gebruik van (regionale) TV en radio.

Advies is: zorg voor een zo compleet mogelijke mediamix. Door de te besparen op de vooraankondiging kan het aantal in te zetten media worden verruimd.

6.6 Internetstemmen en toekomstige inzet

Uit de resultaten van een onderzoek komt naar voren dat het internetstemsysteem positief is ontvangen. Het systeem scoorde zeer positief voor gebruiksvriendelijkheid en duidelijkheid. Maar liefst 80% van de respondenten geeft aan een eventuele volgende keer weer dezelfde manier van stemmen te kiezen. Daarnaast deed de Radboud Universiteit Nijmegen een onafhankelijke hertelling van alle stemmen, waarbij de uitslag precies overeenkwam met de uitslag van De Dommel. Naast het positieve oordeel over het gebruik voldeed het internetstemmen aan de waarborgen die aan verkiezing worden gesteld, zoals stemgeheim, integriteit, nauwkeurigheid, betrouwbaarheid, transparantie en controleerbaarheid. Nog niet eerder was het mogelijk dat een kiezer achteraf zijn eigen stem en zelfs de hele verkiezing kon controleren. Door het internetstemmen is het postale stemmen verder verbeterd. De stemopneming en het genereren van de uitslag is nu veel transparanter en beter verifieerbaar. Tijdens de zitting van het stembureau kon bijvoorbeeld vanuit het bestand met geldige en ongeldige stemmen, meteen het stembiljet worden getoond dat ongeldig was verklaard. Het internetstemmen, het stemproces en de stemopneming voldeden aan de verwachtingen en zijn wenselijk voor toekomstige verkiezingen, zeker bij een landelijke waterschapsverkiezing. Gezien de voorbereidingstijd is het opportuun als de waterschappen in 2005 al een beslissing nemen over de stemmethode(n) van 2008. Daardoor kunnen de juridische, technische en organisatorische ontwikkelingen en afstemming gelijk opgaan, en in 2006 zijn afgerond. Het internetstemmen is vooral klantvriendelijk en heeft Waterschap De Dommel ongeveer 30.000 euro aan portiekosten bespaard. De investering om het internetsysteem operationeel te krijgen zijn weliswaar aanmerkelijk hoger, maar indien waterschappen dit systeem in 2008 gezamenlijk opzetten en bekostigen is dat kostentechnisch zeker verantwoord. Voorwaarde is dan wel dat de waterschappen - vanwege de complexiteit van het systeem - robuust worden ondersteund door een externe instantie en dat waterschappen t.b.v. het internetstemmen hun bestandsopbouw overeenkomstig het Stuf uniform hebben gestructureerd. Indien de Brabantse waterschappen t.b.v. de bestuursverkiezingen in 2008 eenzelfde keuze maken voor wat betreft de te hanteren stemmethoden, zal dit de samenwerkingsmogelijkheden m.b.t. de organisatie van de verkiezingen zeker bevorderen.

7. VRAGEN EN KLACHTEN

In 1998 kreeg Waterschap De Dommel 3500 vragen te verwerken via het eigen interne callcenter; aanleiding daarvan was toen de verzending van de stembiljetten. Het aantal reacties in 2004 geeft een ander beeld. Het waterschap heeft tbv de waterschapsverkiezingen in 2004 tijdens de stemperiode callcenter A2 ingeschakeld dat bereikbaar was via een gratis nummer. Het callcenter heeft 221 vragen (o.a. verzoeken om duplicaten) voor Waterschap De Dommel afgehandeld c.q. doorgestuurd. Dit lage aantal duidt op een zorgvuldige bestandopbouw en duidelijke informatieverstrekking. De fraudeperikelen bij de kandidaatstelling heeft ook rechtsreeks telefonisch verkeer met het waterschapskantoor opgeleverd. Via de Website zijn circa 1061 e-mails ontvangen; ook via info@dommel.nl kwamen e-mails binnen. De meeste vragen werden gesteld over de categorie gebouwd; het feit dat binnen een huishouden één van de stemgerechtigden twee stembiljetten kreeg werd niet begrepen. Zeker niet door partners die voor een gelijk deel eigenaar zijn van het eigendom. Bovendien bestaat veel onbegrip voor het feit de mannelijke eigenaar van het gebouwde eigendom bijna automatisch het stembiljet kreeg. Andere vragen en klachten hebben betrekking op papierverspilling en de kosten van de verkiezingen. Veel andere vragen zijn reeds bij de desbetreffende onderwerpen in deze evaluatienota aan de orde gekomen.

Gezien de vermindering van het aantal reacties lijken de stemgerechtigden meer tevreden over de campagne, al kan het aantal ook duiden op een lagere betrokkenheid.

8. OVERZICHT AANBEVELINGEN

Algemene aanbeveling: De in deze evaluatienota bij de desbetreffende hoofdstukken opgenomen aanbevelingen en aandachtspunten te gebruiken als uitgangspunt voor de volgende waterschapsverkiezingen.

Met name worden de volgende aanbevelingen worden uitdrukkelijk genoemd.

1. Regelgeving waterschapsverkiezingen dient uiterlijk 2006 uniform te zijn aangepast.
2. Begin 2005 moeten de waterschappen in Unieverband een beslissing nemen over stemmen per post en via internet in 2008. Alleen door het aanbieden van twee stemmethoden is een gelijktijdige landelijke verkiezing praktisch uitvoerbaar.
3. Aanbevolen wordt om voor Waterschap De Dommel in 2008 ook internetverkiezingen te houden.
4. Overige waterschappen dienen de gestandaardiseerde gegevensuitwisseling over te nemen en de procedures van het stemproces zoals deze zijn vastgelegd in het protocol Stemming en stemopneming.
5. Aanbevolen wordt na te gaan of voor de verkiezingen in 2008 de klachten m.b.t. de tenaamstelling van het stemrecht voor de categorie Gebouwd (één stem vaak ten name van de man) definitief worden opgelost indien wordt overgeschakeld op één geïntegreerde categorie "Inwoners".
6. Het overleggen van een kopie van het legitimatiebewijs van ondersteuners bij de kandidaatstelling moet als eis worden opgenomen in het kiesreglement (Fraude met ondersteuning is echter alleen te voorkomen met een lijstenstelsel). Voorts is aanpassing regelgeving op aantal punten (zie paragraaf 2.3.) nodig.
7. Communicatiecampagne dient voor het bekendmaken van de verkiezingen in 2006 landelijk uniform te zijn, aangevuld met lokaal een brede mediamix (zie paragraaf 6.5).
8. Het verdient aanbeveling om in 2008 de kandidaatstelling (landelijk) voor de zomervakantie te houden (regelen via Unie van waterschappen) en derhalve in januari 2007 het verkiezingsproject op te starten.
9. Voor het met succes organiseren van het omvangrijke verkiezingsproject (met hoog afbreukrisico) is het nodig dat de ondersteunende disciplines zoveel mogelijk gebundeld beschikbaar zijn; het incidenteel verlenen van diensten vanuit diverse afdelingen maakt het proces moeilijk beheersbaar.
10. Internet moet breed ingezet blijven bij de verkiezingen en gedurende de bestuursperiode.
11. Gelet op het feit dat uit het Ithaka-onderzoek blijkt dat 28% van de ondervraagden spontaan geen waterschapstaak weet te noemen en 22 % een verkeerde taak (drinkwater) noemt, verdient het dringend aanbeveling om permanent aan de maatschappelijke verankering te werken. In dat kader dient de burger - in aanvulling op de reeds bestaande projectgerichte communicatie - op een meer gestructureerde wijze periodiek (schriftelijk) te worden benaderd, zodat burgers en doelgroepen worden geattendeerd op - vaak via het internet beschikbare - waterschapsinformatie (zie pilot "Publieke verantwoording").

9. LANDELIJKE UNIFORMERING

Vanwege wettelijke beperkingen is de AMvB Waterschapsverkiezingen er tot op heden niet gekomen. De bepalingen "Stemmen via het Internet" zijn op verzoek van Waterschap De Dommel in het provinciaal Kiesreglement (Kr) terecht gekomen. Er is derhalve nog geen landelijke uniformering m.b.t. de kieswetregelgeving. Deze uniformering moet *uiterlijk 2006* zijn gerealiseerd, opdat de - beoogde gelijktijdige - waterschapsverkiezingen van 2008 tijdig organisatorisch, communicatief en logistiek kunnen worden voorbereid. Indien in 2008 een gewijzigde bestuurssamenstelling wordt gehanteerd waarbij de categorieën Ingezetenen en Gebouwd in elkaar worden geschoven tot één categorie Inwoners dienen tevens de Waterschapswet, de kostentoedelingsverordeningen, de waterschapsreglementen en de provinciale Kiesreglementen *tijdig* te worden aangepast. c.q. te worden ingetrokken.

Gelijktijdige landelijke verkiezingen impliceert dat er naast uniforme regelgeving tevens een landelijke planning met concrete data wordt afgesproken zodat perioden van kandidaatstelling en stemming daadwerkelijk gelijktijdig kunnen plaatsvinden. Het verdient zonder meer aanbeveling om de kandidaatstelling voortaan voor de zomervakantie van 2008 te houden. Dit betekent wel dat organisatie van de verkiezingen in januari 2007 moet opstarten. Landelijk gelijktijdige waterschapsverkiezingen betekent voorts dat er een grote kans is op logistieke problemen bij TPG-Post, dat er een run zal ontstaan op het beperkt aantal grote bedrijven die bewezen verkiezingservaring heeft en dat de desbetreffende dienstverleners ongetwijfeld de prijsconsequenties daarvan in beeld zullen brengen. Het is zaak dat in Unieverband daarvoor passende oplossingen worden bedacht.

In het kader van de landelijke uniformering zal tevens moeten worden nagegaan of de waterschappen voortaan uniforme stemmethoden gaan hanteren en of dan bijvoorbeeld schriftelijke en internetstemming zullen worden aangeboden. Ook een dergelijke keuze moet *uiterlijk in 2006* worden gemaakt omdat de methoden van internetstemming hoge eisen stelt aan de opbouw van de benodigde gegevensbestanden.

Tenslotte zullen de waterschappen - via de Unie - met elkaar moeten afstemmen of de organisatie en uitvoering van (een deel van) de waterschapsverkiezingen wordt uitbesteed aan bijvoorbeeld het Waterschapshuis.

10. BIJLAGEN

10.1 Resultaten bekendheid verkiezingen, Effectmeting Ithaka InfoVisie Rapportage, december 2004.

10.2 Overzicht resultaat Groslijst stellingen StemWijzer Waterschap De Dommel 2004.